Taraqqiyot spektri
ILMIY JURNALI
Vol 2 № 6 2026

Ҳарбий ҳамкорликни ўрганишда халқаро ҳамкорлик назарияларини қўллаш масалалари

Куллиев Илхомжон Мурадович

Жамоат хавфсизлиги университети мустақил изланувчиси

Аннотация: Мазкур ишда ҳарбий ҳамкорлик ва хавфсизлик масалаларини ўрганишда халқаро ҳамкорлик назарияларининг услуб ва методларини қўллаш масалалари таҳлил қилинган. Жумладан, Марказий Осиёда минтақавий хавфсизликни таъминлаш муаммолари, халқаро хавфсизликни таъминлаш механизмлари, уларга таъсир қилувчи омиллар ўрганб чиқилган.

Калит сўзлар: ҳарбий хавфсизлик, халқаро муносабатлар, “хавфсизлик дилеммаси”, “хавфсизлик мажмуи”, неореализм, неолиберализм, постмодернизм.

Аннотация: В данной работе проанализированы вопросы применения теорий международного сотрудничества, а также их методологических подходов и методов при исследовании проблем военного сотрудничества и безопасности. В частности, рассмотрены проблемы обеспечения региональной безопасности в Центральной Азии, механизмы поддержания международной безопасности и факторы, оказывающие влияние на их эффективность.

Ключевые слова: военная безопасность, международные отношения, дилемма безопасности, комплекс безопасности, неореализм, неолиберализм, постмодернизм.

Abstract: This paper analyzes the application of international cooperation theories, along with their methodological approaches and research methods, to the study of military cooperation and security issues. In particular, it examines the challenges of ensuring

Taraqqiyot spek

regional security in Central Asia, the mechanisms for maintaining international security, and the factors influencing their effectiveness.

Keywords: military security, international relations, security dilemma, security complex, neorealism, neoliberalism, postmodernism.

Халқаро хавфсизликни таъминлаш ва мудофаа соҳасида ҳамкорликни йўлга қўйиш масаласи назарий ва амалий жиҳатдан энг муҳим йўналишлардан бири ҳисобланади. Чунки глобализация жараёнлари, трансмиллий таҳдидлар, терроризм ва экстремизмнинг ўсиши, кибержиноятчилик ва минтақавий низоларнинг кучайиши натижасида ҳар бир давлатнинг миллий хавфсизлиги кўп жиҳатдан умумий ва биргаликдаги хавфсизлик тизимига боғлиқ бўлиб қолмоқда.

Р.Алимовнинг фикрига кўра, собиқ Иттифоқ парчалангандан сўнг Марказий Осиё давлатлари олдида турган стратегик вазифа миллий ва минтақавий хавфсизликни таъминлаш муаммоларини инобатга олган ҳолда халқаро муносабатлар тизимида янги алоқаларни яратиш ҳисобланади. Айни вақтда мазкур жараён “хавфсизлик дилеммаси”[1] тузоғига тушмаслик талаб этилади.

Ҳарбий фан нуқтаи назаридан, бу жараён икки йўналишда намоён бўлди:

Бир томондан, давлатлар ўз миллий хавфсизлик стратегияларини шакллантириш, миллий армияларни яратиш ва уларнинг мудофаа салоҳиятини мустаҳкамлашга эътибор қаратдилар.

Иккинчи томондан, умумий хавф-хатарлар (терроризм, экстремизм, чегара низолари, сув-энергетика муаммолари) давлатларни мажбурий тарзда минтақавий ва халқаро ҳамкорликка йўналтирди.

[1] Хавфсизлик дилеммаси – халқаро муносабатларда кенг тарқалган тушунча бўлиб, бир давлат томонидан ўз хавфсизлигини таъминлаш учун кўрадиган чора-тадбирлари, бошқа давлат томонидан хавф сифатида, яъни мудофаа эмас, балки унга ҳужум қилиш воситалари сифатида қабул қилинишига айтилади.

Муаллиф алоҳида урғу берган “хавфсизлик дилеммаси” тамойили шундан далолат берадики, агар давлатлар ўз хавфсизлигини таъминлаш мақсадида куч ишлатиш воситаларини кескин кучайтирса, қўшни давлатларда бунга нисбатан ишончсизлик пайдо бўлади ва натижада барқарорликка таҳдид кучаяди. Шу боис, Марказий Осиё давлатлари хавфсизлик муаммоларини ҳал этишда ишонч чоралари, дипломатик мувозанат ва ҳарбий ҳамкорлик механизмларини асосий восита сифатида қўллашлари зарур.

Шу маънода, Р. Алимовнинг фикри ҳарбий-илмий жиҳатдан шундай хулосага келтиради: Марказий Осиёда барқарор хавфсизликни таъминлаш фақат куч ишлатиш эмас, балки ишонч ва ҳамкорликка асосланган, халқаро ҳуқуқ нормаларига мос, институционал механизмлар орқали амалга оширилиши мумкин.

Шу билан бирга, Марказий Осиё минтақасида узоқ муддатли хавфсизликни таъминлаш стратегияси чегара хавфсизлиги, банк тизими, малакали кадрларни тайёрлаш, давлат институтлари самарадорлигини ошириш соҳаларига узоқ муддатли техник ва молиявий ёрдам кўрсатишни назарда тутадиган халқаро муносабатларга асосланиши лозим[2].

Ш.Арифханов Марказий Осиё давлатлари хавфсизлигини англиялик машҳур олим Б.Бузаннинг “хавфсизлик мажмуи” термини билан боғлаган ҳолда тушунтириб, мазкур минтақада ҳеч бир давлат хавфсизлиги бошқа давлат хавфсизлигидан ажраган ҳолда тўлақонли таъминлаб бўлмаслигини таъкидлайди[3].

Ўзбек олимларидан У.Хасанов, С. Сафоев, И.Бобоқулов, О.Маннапова ва бошқалар Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатини Марказий Осиё минтақасидаги жараёнлар орқали очиб берувчи қарашларни илгари суришган.

[2] Алимов Р.М. Центральная Азия: общность интересов. – Т.: «Шарк», 2005, С 6-7.
[3] Арифханов Ш.Р. Центральная Азия: региональная интеграция и безопасность. – Т.: 2007, С 186-187.

Ўзбекистонлик олим Ф.Толипов Ўзбекистон Республикаси халқаро ҳамкорлигини ташкил этишга оид фикрларини “Ўзбекистоннинг катта стратегияси”ни яратиш билан боғлайди ҳамда давлатнинг ташқи сиёсат стратегияси миллатнинг жисмоний, маданий ва сиёсий яшовчанлик бўйича ҳаётий муҳим ва стратегик манфаатларига асосланган ҳолда тузилиши кераклигини таъкидлайди. Ушбу стратегик ва ҳаётий муҳим манфаатларни ҳимоя қилиш учун давлат доимий равишда ҳарбий қудратини ва мобилизация салоҳиятини ошириб бориши ҳамда уларга мос келувчи ташқи сиёсий ҳамкорларни танлаши муҳимлиги кўрсатиб ўтилади. Ф. Толиповнинг қайд этишича хорижий давлатлар билан стратегик шерикчилик (1) кенг қамровли, (2) узоқ муддатли, (3) ҳар икки томон манфаатларига мос келиши ҳамда (4) халқаро муносабатлар бўйича ёндашувларни ўхшаш ёки яқин бўлишига асосланган бўлиши лозим[4].

Чунки замонавий геосиёсий муҳитда ҳарбий ҳамкорлик фақат қисқа муддатли ёрдам ёки тактик келишувлар билан чекланиб қолмай, балки давлатлар хавфсизлигини узоқ муддатли таъминлай оладиган тизимли механизмларга таянишини талаб қилади. Биринчи мезон — кенг қамровлилик, ҳарбий ҳамкорликнинг фақат ҳарбий машғулотлар ёки қурол-яроғ савдоси билан чекланмай, балки разведка маълумотлари алмашинуви, чегара хавфсизлиги, терроризм ва кибержиноятчиликка қарши кураш каби соҳаларни ҳам қамраб олишини англатади. Иккинчи мезон — узоқ муддатлилик, ҳарбий шерикчиликни стратегик режалаштириш ва узоқ истиқболда барқарор ривожлантириш заруратини кўрсатади. Чунки қисқа муддатли ҳарбий ҳамкорлик кўпинча вақтинчалик таҳдидларни бартараф этишга қаратилса, стратегик шерикчилик доимий хавфсизлик тизимини мустаҳкамлайди. Учинчи мезон — ўзаро манфаатдорлик, ҳарбий-сиёсий муносабатларда мутаносиблик тамойилини англатади. Бир томоннинг манфаатлари

[4] Толипов Ф.Ф. К проблеме концептуализации демократического строительства и интеграции в Центральной Азии, www.caa-network.org/archives/3339

устун келиб, иккинчи томон четда қолса, бундай ҳамкорлик мустаҳкам ва узоқ умрли бўлмайди. Шу боис, ҳарбий фан нуқтаи назаридан стратегик шерикчиликда тенг ҳуқуқлилик тамойили ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Тўртинчи мезон — ёндошувлар уйғунлиги, халқаро сиёсат ва хавфсизлик масалаларида ўхшаш қарашларга эга бўлган давлатларнинг ҳарбий ҳамкорлиги муваффақиятли ва самарали кечишини таъминлайди. Масалан, минтақавий хавфсизлик таҳдидларига ягона ёндашув мавжуд бўлган ҳолатдагина биргаликдаги ҳарбий тадбирлар самарали бўлиши мумкин. Шу жиҳатдан, Ф.Толиповнинг қарашлари ҳарбий-илмий нуқтаи назардан халқаро ҳамкорликнинг стратегик мазмунини очиб бериб, уни узоқ муддатли барқарорлик ва коллектив хавфсизликни таъминлашнинг муҳим шарти сифатида талқин қилади.

Мортон Каплан халқаро алоқалар тизимини ўрганишда мазкур тизимни юзага келиши ва ўзгаришига сабаб бўлувчи омилларни (тизим иштирокчиларини ўзаро муносабатлари, тизимни ўзгариши қоидалари, иштирокчиларни классификациялаш қоидалари, иштирокчиларнинг қобилиятини классификациялаш қоидалари ва ахборотни классификациялаш қоидалари) ўрганиш лозимлигини таъкидлайди ҳамда 6 типдаги халқаро муносабатлар тизимини таклиф этади: (1) кучлар мувозанати тизими; (2) мослашувчан биполяр тизим; (3) қатьий биполяр тизим; (4) универсал тизим; (5) иерархик тизим ҳамда (6) якка вето тизими[5].

Муаллифнинг бу методологик ёндашуви ҳарбий фан нуқтаи назаридан жуда муҳим, чунки халқаро хавфсизлик муҳити айнан шундай тизимли ўзгаришлар натижасида шаклланади.

Мортон Каплан таклиф этган олти турдаги халқаро муносабатлар тизими ҳарбий-сиёсий таҳлилда қуйидагича баҳоланиши мумкин:

[5] Систематизация международных отношений в теории М. Каплана, https://spravochnick.ru/mezhdunarodnye_otnosheniya/sistematizaciya_mezhdunarodnyh_otnosheniy_v_teorii_m_kaplana/

Кучлар мувозанати тизими – уруш ва тинчлик жараёнлари кўпинча давлатлар ўртасидаги ҳарбий куч нисбатига боғлиқ бўлади. Бу модел XIX аср Европа сиёсий муҳитида намоён бўлган.

Мослашувчан биполяр тизим – икки етакчи давлат ўртасидаги рақобат қатор минтақавий ҳамкорлик механизмлари билан мувозанатланади. Масалан, “Совуқ уруш” йилларида АҚШ ва СССР ўртасидаги муносабатлар.

Қатьий биполяр тизим – икки қутбли дунё кескин рақобат ва ҳарбий блоклар орқали белгиланади. Бу ҳолат узоқ муддатли барқарорликни таъминлай олса-да, глобал зиддият хавфини кучайтиради.

Универсал тизим – барча иштирокчилар умумий мақсадга эга бўлиб, хавфсизликка таҳдидларга биргаликда қарши туради. Масалан, БМТнинг тинчликпарварлик концепцияси шу моделга яқин.

Иерархик тизим – бир давлат ёки бир неча етакчи давлат бошқарувчи куч сифатида чиқади ва глобал хавфсизликни таъминлайди. Масалан, АҚШнинг “гегемон” сифатида намоён бўлиши ҳақидаги назария.

Якка вето тизими – бир давлат бутун халқаро тизимда қарорларни тўсиб қўйиш қудратига эга бўлади. Масалан, БМТ Хавфсизлик Кенгашида доимий аъзоларнинг вето ҳуқуқи.

Ҳарбий-илмий нуқтаи назардан полемика шуни кўрсатадики, Капланнинг назарияси реал воқеликда доим тўлиқ ҳолда намоён бўлмайди, балки турли элементлар уйғунлашиб кетиши мумкин. Масалан, бугунги глобал хавфсизлик муҳитида кучлар мувозанати (АҚШ–Хитой рақобати), универсал тизим (БМТнинг халқаро тинчлик миссиялари), ва иерархик тизим (айрим давлатларнинг минтақавий лидерлиги) бир вақтнинг ўзида мавжуд.

Шунингдек, ҳарбий таҳлилда Мортон Капланнинг тизимлари хавфсизлик “дилеммаси” тушунчаси билан узвий боғланади: давлатлар ўз кучини оширган сари, қўшни давлатларда ишончсизлик ва ҳарбий рақобат кучаяди. Шу сабабдан, халқаро ҳарбий ҳамкорлик механизмлари (НАТО, КХШТ, ШҲТ) айнан шундай зиддиятларни юмшатиш, хавфсизлик муҳитини барқарорлаштириш учун зарур.

Бошқа америкалик олим Питер Катзенштейн халқаро ҳамкорлик масалаларини ўрганишда неореализм ва неолиберализм қарашларидан (Роберт Кохейн, Джозеф Най ва бошқалар) фарқли равишда ўзига хослик назарияси ва социологик тадқиқотларга асосланган ўзининг қарашларини илгари суради.

Жумладан, П.Катзенштейн неореализм ва неолиберализм қарашлари фақатгина давлат ва унинг сиёсий институларининг жисмоний имкониятларига асосланганган ҳолда фикр юритиши сабабли халқаро муносабатларни чекланган ҳолда тушунтириш имкониятига эга дейди ҳамда маданий, этник ва миллий омилларни ҳисобга олувчи ўзининг муқобил таҳлилий ёндашувини таклиф этади[6].

Либерал институционализм назарияси асосчиларидан бўлган америкалик олим Жеймс Холзгреф барқарор халқаро муносабатлар тизимини шакллантиришда аҳлоқни бош ўринга қўяди. Унинг таъкидлашича, аҳлоқий тамойилларга асосланмаган ҳар қандай халқаро муносабатлар охир-оқибат таназзулга маҳкум бўлади[7].

Замонавий постмодернизм назарияси вакили америкалик олим Роб Уолкер глобаллашув таъсирининг кенгайиб бориши ҳамда сиёсий, иқтисодий ва маданий жараёнларнинг (глобал тинчлик учун курашувчи ҳаракатлар, “яшил” партияларнинг оммалашуви, инсон ҳуқуқлари фаоллари ва бошқалар) тобора анъанавий давлат

[6] The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics. Ed. By P.J. Katzenstein. New York: Columbia University Press, 1996, p 406-425

[7] Humanitarian Intervention: Ethical, Legal and Political Dilemmas. J.L. Holzgrefe, R.O. Keohane (eds.) Cambridge; N.Y., 2002. p 49-50.

чегараларидан ҳам кенгроқ миқёсни эгаллаб бораётганлигини инобатга олиб, инсонларни бирор бир давлатнинг фуқароси сифатида эмас, балки алоҳида индивидлар сифатида баҳолана бошлангандан сўнг замонавий халқаро муносабатларда тинчлик ва барқарорликка эришиш мумкинлигини таъкидлайди[8]. Ҳарбий фан нуқтаи назаридан, бу қараш замонавий тинчликпарварлик операциялари ва инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш механизмлари билан уйғунлашади. Чунки замонавий ҳарбий амалиётларда фақат давлат манфаатлари эмас, балки индивидлар хавфсизлиги ҳам устувор аҳамият касб этмоқда.

Россиялик олим Павел Цыганков “демократик дунё” ва “социалистик дунё” гипотезаларини таққослаб, бу оламларни гомоген тизим, яъни бир жинсли тизимлар (мазкур тизимни ташкил этувчи давлатларнинг сиёсий режимлари, иқтисодиёти, мафкуравий қарашлари, маданияти нуқтаи назаридан бир бирига жуда яқин бўлган) деб номлашни таклиф қилади[9].

Бошқа бир россиялик олим Владимир Кулагин “бир қутбли дунё” назариясига қарама қарши тарзда халқаро муносабатлар кўп қутблиликка асосланган бўлиши ва давлатларнинг ўзаро алоқалари халқаро хавфсизлик ва барқарорликнинг асоси эканлигини илгари суради[10].

Ҳарбий фан нуқтаи назаридан, бу қараш давлатлар ўртасида ишонч ва ҳамкорликни фақат ҳарбий куч ёки иқтисодий манфаат билан эмас, балки маънавий-ахлоқий ва маданий уйғунлик орқали таъминлаш зарурлигини кўрсатади. Бу қараш стратегик барқарорлик ва “кўп векторли” хавфсизлик сиёсатини шакллантиришда долзарб аҳамиятга эга.

[8] Walker R. B. J. Inside/outside: international relations as political theory. Cambridge: Cambridge University Press, 1993, p 16-19.

[9] Цыганков П. А. Теория международных отношений. М., 2003, стр. 345.

[10] Кулагин В. М. Международная безопасность. М., 2006, стр. 13-18.

Юқоридаги назарий ёндашувлардан кўринадики, халқаро ҳарбий ҳамкорликни тушунтиришда фақат реализм ёки давлат қудратига асосланган концепциялар етарли эмас. Замонавий ҳарбий фаннинг вазифаси – маданий, ахлоқий, сиёсий ва геостратегик омилларни уйғун ҳолда таҳлил қилишдир. Бу эса халқаро муносабатларда барқарорлик ва хавфсизликка эришишнинг асосий шартларидан бири ҳисобланади.

Taraqqiyot spektri